

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ¹

ΣΠ. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ

Υπάρχει πράγματι σχέση Φιλοσοφίας και θεολογικής σκέψης; Η απάντηση δεν είναι απλή και συνεπώς εύκολη. Γιατί δεν είναι όμοιες έννοιες αλλά ούτε και αντίθετες. Συμπορεύονται και συμπλέουν. Μια πρώτη όμως προσέγγιση στο θέμα, μας φέρνει αντιμέτωπους με μια κάποια αντινομία πού είναι, κατά την κρίση μας, φαινομενική. Γιατί και οι δύο στοχεύουν στη σύλληψη της αλήθειας, μόνο που οι δρόμοι είναι διαφορετικοί. Αυτό θα προσπαθήσω στη συνέχεια ν' αποδείξω.

Ο όρος «Φιλοσοφία» είναι εξ αντικειμένου δηλωτικός της προσπάθειας που καταβάλλει ο ανθρώπινος νους προκειμένου να συλλάβει την όποια αλήθεια με την καλλιέργεια αποκλειστικά και μόνο του κριτικού στοχασμού. Κάθε *a priori* παραδοχή δεν έχει θέση μέσα στο ευρύτερο κριτικό πνεύμα που διέπει τη φιλοσοφία. Αυτό το πνεύμα είναι γέννημα του έμφυτου θαυμασμού που είναι και το κύριο γνώρισμα της φιλοσοφίας, όπως χαρακτηριστικά διακήρυξε στο «Θεαίτητο» ο Πλάτων: «Μάλα γάρ φιλοσόφου τοῦτο τό πάθος, τό θαυμάζειν· οὐ γάρ ἄλλη ἀρχή φιλοσοφίας ἢ αὕτη».² Και από την άποψη αυτή η Φιλοσοφία αποτελεί μια δυναμική κινητική παρέμβαση του νου, όχι τόσο για τη διερεύνηση και τη λύση των προβλημάτων της ζωής και του κόσμου, όσο κυρίως για την αντιμετώπισή τους. Είναι δηλαδή η Φιλοσοφία περισσότερο ένας τρόπος ζωής κι ένας κριτικός στοχασμός απέναντι στα μεγάλα ερωτηματικά που παρουσιάζονται στον άνθρωπο και που αφορούν τη φύση των πραγμάτων που υπάρχουν έξω απ' αυτόν αλλά κι εκείνα που υπάρχουν μέσα του. Γι' αυτό και τελικά η φιλοσοφία δεν αποτελεί γνώση, αλλά μια καθημερινή αγωνιστική προσπάθεια για την ανεύρεση της αλήθειας, χωρίς αυτό να είναι εκ των προτέρων δεδομένο.

Μ' αυτό άλλωστε το πνεύμα υπάρχει και ως μάθημα η φιλοσοφία στη Β/θμια Εκπαίδευση. Σύμφωνα με το ισχύον αναλυτικό πρόγραμμα η διδασκαλία της φιλοσοφίας αποβλέπει στην κριτική αφομοίωση της προσφερόμενης ύλης του μαθήματος, στην καλλιέργεια της γόνιμης σκέψης και γενικά στην κριτική αξιοποίηση αυτής της ύλης του μαθήματος. Ειδικότερα στόχος της φιλοσοφικής διδασκαλίας προβάλλεται «ο στοχασμός πάνω στο περιεχόμενο, η δημιουργία νέων ερωτηματικών (ο συνεχής δηλ. προβληματισμός), η διατύπωση προσωπικών απόψεων και τέλος η σχετική συζήτηση για την συναγωγή συμπερασμάτων».³ Επί πλέον δε τονίζεται ότι με τη φιλοσοφία «θα μνηθούν οι μαθητές στην ιδιοτυπία, τη μέθοδο και τη σπουδαιότητα της Φιλοσοφίας ως πνευματικής επίδοσης που βοηθεί τον άνθρωπο να ερμηνεύσει καλύτερα τα ζητήματα του κόσμου και της ζωής και να οδηγηθεί στην αυτογνωσία και τον αυτοκαθορισμό του».

Έτσι η Φιλοσοφία στηριζόμενη σ' αυτήν ακριβώς τη διερευνητική δύναμη του νου, ανάγεται σε υπέρτατη έκφραση προσδιορισμού της ύπαρξης και δικαιώνεται με τον τρόπο αυτό ο καρτεσιανός λόγος «*cogito, ergo sum*».

Από την άλλη πλευρά το θρησκευτικό μάθημα ως έκφραση της θεολογικής σκέψης, όπως σήμερα διδάσκεται στα σχολεία γενικά και στη β/θμια εκπαίδευση ειδικότερα, στοχεύει στην παρουσίαση του θρησκευτικού φαινομένου ως καθολικής έκφρασης ανάγκης της ανθρώπινης ύπαρξης διαχρονικά, και ειδικότερα στην ανάπτυξη των βασικών δογμάτων της χριστιανικής θρησκείας με κατεξοχήν θεώρηση της ορθόδοξης παράδοσης.

Μέσα στο κλίμα αυτό ο διδάσκων το θρησκευτικό μάθημα καλείται να τονίσει το υπερφυσικό στοιχείο της θείας Αποκάλυψης που κορυφώνεται στο πρόσωπο του Χριστού και να εμπνεύσει την πίστη σ' αυτή την παραδοχή a priori, χωρίς καμιά διανοητική εργασία αλλά καθαρά σε επίπεδο «βιωματικής καταληψίας» γιατί ακριβώς αυτό είναι η πίστη. Όπως παρατήρησε στον β' μ.Χ. αιώνα ο Τερτυλιανός «credo, quod absurdum est», («πιστεύω, επειδή είναι παράλογο»).

Έτσι το θρησκευτικό μάθημα ως ερμηνευτής της θρησκευτικής αλήθειας, έρχεται ν' αναπληρώσει το κενό που αφήνει ίσως μια φιλοσοφική αναζήτηση αφενός, και να υποδείξει δρόμο στο αδιέξοδο της ανθρώπινης νοητικής δυνατότητας αφετέρου.

Κάτω απ' αυτό το πρίσμα θεωρούμενο το θρησκευτικό μάθημα, δίνει την εντύπωση μιας προσφοράς που δεν δέχεται αμφισβήτηση, και για το λόγο αυτό προκάλεσε σε πολλούς στο παρελθόν, αλλά προκαλεί και τώρα, αντιρρήσεις για τη σκοπιμότητα της ύπαρξής του στο Ωρολόγιο Πρόγραμμα των Σχολείων και γίνεται και στις μέρες μας ακόμα «σημείον αντιλεγόμενον».

Ακριβώς για το λόγο αυτό στο Αναλυτικό πρόγραμμα της Β/μιας Εκπαίδευσης που ισχύει σήμερα, ο σκοπός του μαθήματος των Θρησκευτικών καθορίζεται ως εξής: «Η ενημέρωση των μαθητών για την κοινωνική υφή του θρησκευτικού φαινομένου, η γνωριμία τους ιδιαίτερα με τον Χριστιανισμό⁴ και κατεξοχήν με την Ορθοδοξία και η υπεύθυνη τοποθέτησή τους σ' αυτόν».⁵ Αυτός είναι ο κύριος σκοπός του μαθήματος. Ο εισηγητής όμως του αναλυτικού προγράμματος καθορίζει και δευτερεύοντα σκοπού που είναι «η αξιοποίηση του προσφερόμενου μαθήματος για την καλλιέργεια του ήθους και της προσωπικότητας των μαθητών καθώς και η ευαισθητοποίησή τους απέναντι στο σύγχρονο κοινωνικό προβληματισμό, έτσι ώστε να βοηθηθούν να πάρουν έμπρακτα θέση».⁶

Έχω τη γνώμη πως αυτά τα τελευταία προστέθηκαν για να δικαιώσουν τελικά τη χρησιμότητα του μαθήματος και να το καταξιώσουν στα μάτια των επικριτών του.

Ανεξάρτητα όμως απ' αυτό, το θρησκευτικό μάθημα παραμένει πρωταρχικά έκφραση πίστης και όχι γνώσης, έκφραση αποδοχής εξ αποκαλύψεως αλήθειας και όχι κριτικού στοχασμού.

Αλλά στο σημείο αυτό χρειάζεται ευρύτερη διερεύνηση.

* * *

Επικρατεί η αντίληψη πως, παρά τη διαφορετική βάση της Φιλοσοφίας και της θεολογικής σκέψης, οι δυο αυτές εκφράσεις του ανθρώπινου πνεύματος ξεπέρασαν τις μεταξύ τους διαφορές και ότι στην ιστορική εξέλιξή τους συναντήθηκαν και, μετά από ποικίλες διακυμάνσεις, τελικά συζεύχθηκαν. Δεν είναι δε άγνωστη η ά-

ποψη ότι αυτή ακριβώς η τελική σύζευξή τους εδημιούργησε το σχήμα που καθιερώθηκε στα ύστερα χρόνια ως Ελληνοχριστιανική παράδοση.

Δεν είναι όμως, κατά τη γνώμη μου, έτσι ακριβώς τα πράγματα. Έχω την αντίληψη πως αυτό είναι ένα επιφανειακό σχήμα κάποιας, σημαντικής βέβαια, ιστορικής αναγκαιότητας που συνέβη σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Αλλά και πάλι δεν επήλθε ποτέ απόλυτη ταύτιση και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, παρόλη αυτή τη φαινομενική «σύζευξη», εύκολα διακρίνουμε τα στοιχεία κάθε πλευράς μέσα στο καινούργιο αυτό σχήμα. Την άποψή μου αυτή στηρίζω σε ιστορικά δεδομένα, στα οποία και θα αναφερθώ, για να διαφωτιστεί πληρέστερα το θέμα.

Για τη σχέση Φιλοσοφίας και Χριστιανισμού χρησιμοποιώ, και όχι ασφαλώς τυχαία, τους όρους «συμπόρευση» και «σύμπλευση», γιατί «ταύτιση» δεν υπήρξε ποτέ. Μετά την πρώτη αντιπαράθεσή τους υπήρξαν εποχές αναγκαστικής συμπόρευσης, δανεισμού εκατέρωθεν στοιχείων, αλλά και εποχές σύγκρουσης, προσπάθειες ανεξαρτοποίησης της πρώτης από τον δεύτερο και αντίστροφα, αλλά και εποχές υποταγής της πρώτης στο Χριστιανισμό.

Υπάρχει λοιπόν άμεση σχέση Φιλοσοφίας και θρησκευτικού μαθήματος στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, αφού το τελευταίο είναι έκφραση θεολογικής σκέψης, με την προϋπόθεση ότι η σχέση αυτή οριοθετείται έτσι ώστε να μην ταυτίζονται τα δύο αυτά εξ ορισμού ανόμοια. Αυτή την οριοθέτηση θα επιχειρήσω εξετάζοντας τη σχέση αυτή διαχρονικά.

* * *

Είναι γνωστό ότι η προχριστιανική Φιλοσοφία δεν άφησε έξω από το ερευνητικό της πεδίο το πρόβλημα του Θεού. Όλα σχεδόν τα Αρχαία Φιλοσοφικά Συστήματα προσπάθησαν να διερευνήσουν αυτό το προαιώνιο ερωτηματικό της ανθρωπίνης συνείδησης θετικά ή αρνητικά, άλλα περισσότερο και άλλα λιγότερο και μερικά σχεδόν εξ ολοκλήρου.

Αυτό το πρόβλημα δεν έμεινε έξω από τα ενδιαφέροντα ούτε των Ιώνων Φιλοσόφων παρά τον φυσιοκρατικό χαρακτήρα της σκέψης τους, ούτε από τις φιλοσοφικές ενασχολήσεις των Ελεατών. Το θεολογικό πρόβλημα διακατέχει ολόκληρο σχεδόν το σύστημα της φιλοσοφικής σκέψης του Ξενοφάνη, οι δε Πυθαγόρειοι συχνά αφορμήστηκαν απ' αυτό και χωρίς υπερβολή η φιλοσοφία τους θα μπορούσε να χαρακτηριστεί θεολογική.

Ο Σωκράτης, ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης φιλοσοφούντες θεολογούν. Ο Πλάτων με το ιδεοκρατικό του σύστημα και κατεξοχήν με την Υπέρτατη ιδέα του Αγαθού, αλλά και ο Αριστοτέλης με το συλλογιστικό του για την Πρώτη Αιτία, προσφέρουν θεολογικές ερμηνείες στη φιλοσοφία τους.

Οι Στωικοί θ' αναπτύξουν με τον Ζήνωνα και τον Κλεάνθη ιδιαίτερα ολόκληρο θεολογικό-φιλοσοφικό σύστημα και οι Νεοπλατωνικοί τέλος επηρεασμένοι και από τους Αλεξανδρινούς Χριστιανούς θεολόγους του β' μ.Χ. αιώνα, θα διατυπώσουν το δόγμα σχεδόν των τριαδικών υποστάσεων με τη θεωρία τους περί απορροής, στην οποία αργότερα οι Μεγάλοι Θεολόγοι Πατέρες θα δώσουν αποκλειστικά χριστιανικό θεολογικό χαρακτήρα.

Θα μπορούσε κανείς για να κατοχυρώσει την άποψη ότι η Φιλοσοφία συχνά

θεολογεί, να επεκταθεί και στις φιλοσοφικές αναζητήσεις και άλλων αρχαίων λαών αλλά και στις απόψεις νεότερων φιλοσοφικών συστημάτων. Μια τέτοια όμως έρευνα θα απαιτούσε ιδιαίτερη μελέτη.

Αυτο λοιπόν η Φιλοσοφία συχνά εθεολόγησε και εξακολουθεί να θεολογεί, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι και ο Χριστιανισμός, και κατεπέκταση η θεολογική σκέψη, δέχτηκε πάντοτε τη Φιλοσοφία ως σύμβουλο και βοηθό; Ποιά υπήρξε η στάση του Χριστιανισμού απέναντι στη Φιλοσοφία;

Αρχικά υπήρξε αρνητική και αντιπαραθετική αν μη εχθρική. Στα Ευαγγέλια και στις Επιστολές του Παύλου φαίνεται καθαρά αυτή η αντίθεση. Πουθενά σχεδόν δεν χρησιμοποιείται ο αποδεικτικός λόγος για να επενδυθεί η θεία Αλήθεια. Υπάρχει απλή έκθεση γεγονότων ή λόγος που σφραγίζεται από τη θεία Αποκάλυψη. Ο πιστός καλείται ακριβώς με την πίστη να παραδεχτεί τα γεγονότα, όχι να τα διερευνήσει. 'Όπου γίνεται τούτο, γίνεται για να καταδειχτεί η απιστία.⁷ Η πίστη αυτή ωθεί το άτομο σε μια εσωτερική αναγέννηση και μορφοποίηση κατά το πρότυπο του Χριστού. Έτσι ο Χριστιανισμός δεν παρουσιάζεται ως αποκαλυπτική μόνο αλήθεια υπεραισθητών γνώσεων, αλλά και ως σύστημα μορφοποίησης του ατόμου. Η πίστη υποκαθιστά τη γνώση και ο άνθρωπος καταξιώνεται από το μέτρο ακριβώς της πίστης του. Το καύχημα του Χριστιανού δεν είναι η γνώση και η νοητική δύναμη, αλλά η χάρη του Εσταυρωμένου Χριστού. Ο Παύλος θα το τονίσει χαρακτηριστικά: «'Ο λόγος ὁ τοῦ σταυροῦ τοῖς μέν ἀπολλυμένοις μωρία ἔστί, τοῖς δέ σωζομένοις δύναμις θεοῦ ἔστί... πού σοφός, πού συζητητής, τοῦ αἰῶνος τούτου; οὐχί ἐμώρανεν ὁ θεός τήν σοφίαν τοῦ κόσμου; Ἐπειδή γάρ... οὐκ ἔγνω ὁ κόσμος διά τῆς σοφίας τόν θεόν...».⁸

Η γνώση, η φιλοσοφία, θεωρείται αν όχι απόβλητη, πάντως ανάρμοστη για τον Χριστιανό. Πάλι ο Παύλος θα τονίσει: «'Η γνῶσις φυσιοῖ, ἡ δέ ἀγάπη οἰκοδομεῖ...»⁹ και αλλού περισσότερο κατηγορηματικά θα πει: «βλέπετε μή τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν διά τῆς φιλοσοφίας καί κενῆς ἀπάτης...».¹⁰

Οπωσδήποτε ο Παύλος είναι ένας αντι-φιλόσοφος παρά τη μεγάλη φιλοσοφική του κατάρτιση. Χωρίς αμφιβολία η στάση του αυτή είναι υπερβολική. Εξηγείται όμως από το γεγονός ότι η γνώση είναι χαρακτηριστική αναζήτηση της Φιλοσοφίας, η δε πρώτη χριστιανική Εκκλησία δίνει άλλη διάσταση στην ανθρώπινη ύπαρξη. Τη διάσταση της πίστης αφενός και της αγάπης αφετέρου που φτάνει στη θυσία του Σταυρού. Παρόλα αυτά η στάση αυτή εκφράζει και μια συνειδητή «φοβία» μήπως και νοθευτεί το νόημα του Χριστιανισμού.

Θα πρέπει να τελειώσει ο α' αιώνας μ.Χ. για να αποβληθεί μερικώς αυτή η «φοβία» και να δει ο χριστιανισμός πιο αντικειμενικά τη Φιλοσοφία. Έτσι θα ξεκινήσει μια προσπάθεια δειλής στην αρχή προσέγγισης, εντονότερης μελέτης του θέματος αυτού αργότερα, η παραδοχή στη συνέχεια ότι και η Φιλοσοφία παρουσιάζει αλήθειες, και τέλος η γόνιμη σύζευξη —ότι ταύτιση— φιλοσοφικών στοιχείων με υπερφυσικές αλήθειες στην προσπάθεια διατύπωσης των χριστιανικών δογμάτων.

Αν μελετήσουμε με προσοχή το τέταρτο Ευαγγέλιο, το «κατά Ιωάννην», που η συγγραφή του τοποθετείται στα τέλη του α' μ.Χ. αιώνα, θα δούμε ότι είναι η πρώτη φορά που ο Χριστιανισμός χρησιμοποιεί φιλοσοφικούς όρους για να εκφράσει

τη θεία Σοφία. Στον Ιωάννη οφείλεται η πρώτη αυτή γεφύρωση: «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος».¹¹ Αυτή η διατύπωση είναι καθαρὸ εἶδος ἐλληνικῆς διαλεκτικῆς, συμπερασματικὸς στοχασμὸς που επενδύει το μυστήριο της θείας Ἐνανθρώπισης.

Αιτία αυτής της πρώτης προσέγγισης είναι ο καλλιεργούμενος στα χρόνια αυτά θρησκευτικὸς συγκριτισμὸς που εἶχε ως συνέπεια την εμφάνιση των γνωστικῶν αιρέσεων στην ἐκκλησία, που η τελευταία θα τις καταπολεμήσει χρησιμοποιώντας τα ἴδια ακριβῶς μέσα που ἐχρησιμοποίησαν αυτές, τη φιλοσοφική ορολογία. Ἀσφαλῶς υπάρχουν οι αντιδράσεις σ' αυτή την τακτική ἀπὸ τα συντηρητικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ ἤδη το ποτάμι ἔχει ξεκινήσει.

Ἀργότερα λίγο οι Ἀπολογητὲς Πατέρες κατὰ τον β' αἰ. μ.Χ. και κυρίως ο Ιουστίνος θα μελετήσουν περισσότερο το θέμα, θα διατυπώσουν τη θεωρία του «σπερματικὸ ἄλογος» που περικλείεται στη φιλοσοφία και τέλος οι Ἀλεξανδρινοὶ Πατέρες θα μελετήσουν βαθειά την ἐλληνική Φιλοσοφία και θα την ἀποδεχτοῦν στο σύνολό της.¹² Φτάνουν βέβαια και αυτοὶ στην υπερβολή ἀποδεικνύοντας την ἀναγκαιότητα της πίστεως με φιλοσοφικά ἐπιχειρήματα. Γράφει χαρακτηριστικὰ ο Κλήμης ο Ἀλεξανδρῆας στους «Στρωματεῖς» του: «Ἦν μὲν γάρ πρὸ τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας εἰς δικαιοσύνην Ἑλλήσιν ἀναγκαῖα ἡ Φιλοσοφία, νυνὶ δὲ χρησίμη πρὸς θεοσέβειαν γίνεταί προπαίδειά τις οὕσα τοῖς τὴν πίστιν δι' ἀποδείξεως καρπούμενοις...».¹³ Και θα προχωρήσει ἀκόμα περισσότερο υποστηρίζοντας ὅτι ὅσοι ἀρνοῦνται τη «θεία» κατ' αὐτὸν προέλευση της φιλοσοφίας, ἀρνοῦνται τη θεία παντοδυναμία: «κινδυνεύουσιν τοῖνυν οἱ φάσκοντες μὴ θεόθεν φιλοσοφίαν δεῦρο ἦκειν, ἀδύνατον εἶναι λέγειν πάντα τὰ ἐπὶ μέρος γινώσκειν τὸν Θεόν, μηδὲν μὴν πάντων εἶναι τῶν καλῶν αἴτιον...».¹⁴

Πάνω στη βάση αυτή της προσέγγισης Χριστιανισμοῦ και Φιλοσοφίας θα στηριχτεί ἀργότερα ολόκληρη η προσπάθεια των Μεγάλων Πατέρων. Ἀλλὰ σ' αυτοὺς παρατηροῦμε μια διαφοροποίηση στην ἀρχική ἀντίληψη για τη Φιλοσοφία που επικράτησε στους Ἀλεξανδρινούς θεολόγους. Οι Μεγάλοι Πατέρες του δ' αἰ. μ.Χ. θα γίνουν περισσότερο ἐκλεκτικοὶ και θα περιορίσουν την ἰσχύ της Φιλοσοφίας και γενικότερα της ἐλεύθερης ἐλληνικῆς σκέψης στα στοιχεῖα ἐκεῖνα που καλύπτουν κάποια συγκεκριμένη ἀναγκαιότητα. Εἶναι χαρακτηριστικὴ η γνωστὴ θέση του Μεγάλου Βασιλείου ὅπως διατυπώνεται στην πραγματεία του «Πρὸς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἐλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων». Τους συνιστὰ να μιμούνται τις μέλισσες, που οὔτε σ' ὅλα τα ἀνθη κάθονται για ν' ἀντλήσουν τα συστατικά για το μέλι, οὔτε παίρνουν ολόκληρη την ποσότητα που βρίσκουν σ' ἐκεῖνα που κάθονται.¹⁵ Το ἴδιο συνιστὰ και ο Γρηγόριος: «ὅσον χρησίμον αὐτῶν καρπούμενοι πρὸς ζωὴν καὶ ἀπόλαυσιν, ὅσον ἐπικίνδυνον διαφεύγομεν...».¹⁶

Υπάρχουν ὅμως και στιγμές που η θεολογούσα σκέψη κάτω ἀπὸ την πίεση ἀφόρητων προβλημάτων της καθημερινότητας, ἀναπάντητων υπαρξιακῶν ἐρωτηματικῶν, ἐκφράζεται με καθαρὴ φιλοσοφική ἀγωνία:

«Τίς γενοίμην, τίς δ' εἰμί; τί δ' ἔσομαι; Οὐ σάφ' οἶδα,
οὐδέ μὲν ὅστις ἐμοῦ πλειότερος σοφίην.
'Ἄλλ' αὐτὸς νεφέλη κεκαλυμμένος ἔνθα καὶ ἔνθα

πλάζομαι οὐδέν ἔχων οὐδ' ὄναρ ὧν ποθέω.
 Ἐμπεδόν οὐδέν. Ἐγωγε ρόχθος θολεροῦ ποταμοῖο
 αἰέν ἐπερχόμενος, ἔσταός οὐδέν ἔχων...». ¹⁷

Ποιός θ' αναγνώριζε σ' αυτή την τραγικά απελπισμένη φωνή την κραυγή του μεγαλύτερου θεολόγου της Εκκλησίας, του Γρηγόριου του Ναζιανζηνού;

Το πρόβλημα της σχέσης Χριστιανισμού και Φιλοσοφίας παρόλα αυτά δεν λύθηκε όμως οριστικά. Γιατί από τη στιγμή που η Εκκλησία επικράτησε, η Φιλοσοφία υποχωρεί ως αυτόνομη προσπάθεια και υπάρχει μόνο τόσο, όσο εξυπηρετούνται οι διατυπώσεις των χριστιανικών δογμάτων. Επομένως ούτε η «σύζευξη» που συντελέστηκε υπήρξε ισότιμη. Απλά η Φιλοσοφία βοήθησε με την εννοιολογική ορολογία της στη διαμόρφωση της δογματικής διδασκαλίας της Εκκλησίας. Μ' αυτό το πρίσμα άλλωστε δέχτηκε τη Φιλοσοφία ο Χριστιανισμός, ως μέσον δηλαδή εξυπηρέτησης του σκοπού του, γεγονός που οδήγησε αργότερα πολλούς να υποστηρίξουν την άποψη ότι η φιλοσοφία δεν είναι τίποτε άλλο παρά η θεραπευτική της θεολογίας (*Philosophia ancilla theologiae*). Αυτός εξάλλου είναι και ο λόγος που καθόλη τη διάρκεια της ακμής της Χριστιανικής Εκκλησίας και της επιβολής της, δεν υπάρχει σοβαρή αυτόνομη Φιλοσοφική έκφραση, ή όπου συναντιέται τέτοια προσπάθεια, ακριβώς γι' αυτό το λόγο κατηγορείται (Μ. Ψελλός, Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων). ¹⁸

Η φιλοσοφία λοιπόν σ' όλα αυτά τα χρόνια αφού εξυπηρέτησε τους στόχους της Χριστιανικής Εκκλησίας, περιέπεσε σε «χειμέρια νάρκη», αλλά επειδή αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της ανθρώπινης δυνατότητας και νοητικής ικανότητας δεν έπαψε να υπάρχει έστω και σε υπνώττουσα μορφή. Όταν όμως έφθασε η κατάλληλη ώρα ξεπήδησε πάλι αστραφτερή και λαμπροφόρα σε Ανατολή και Δύση, είτε στην πρώιμη Αναγέννηση στο Βυζάντιο επί Κομνηνών, είτε και κυρίως στη Μεγάλη Αναγέννηση της Δύσης τον ΙΕ' και ΙΣΤ' αιώνα.

Πριν από τις αναγεννησιακές αυτές τάσεις ήδη φαινόταν η προσπάθεια αυτονομίας της Φιλοσοφίας, που κι αυτή με τη σειρά της ετόλμησε να μιλήσει για τη δική της αλήθεια, που την αποκαλύπτει ο ίδιος ο ερευνών νους. Έτσι ξαναρχίζει μια διαμάχη ανάμεσα στη Φιλοσοφία και τη θεολογική σκέψη, που θα οδηγήσει σε όξυνση τις σχέσεις τους. Μια τελευταία προσπάθεια συνύπαρξής τους αποτελεί η προσπάθεια των εκπροσώπων του Νομιναλισμού με τη θεωρία τους για τη «διπλή Αλήθεια». ¹⁹ Σύμφωνα με τις απόψεις τους υπάρχουν δύο είδη αλήθειας: Η αλήθεια της Αποκάλυψης (Απόλυτη-Υπερφυσική αλήθεια) και η εγκόσμια αλήθεια που προέρχεται από την ανθρώπινη νόηση (σχετική αλήθεια). Αλλά και σ' αυτήν τη θεωρία αντιτάχθηκε ο μεγάλος θεολόγος-φιλόσοφος της Δυτικής Εκκλησίας, ο Θωμάς ο Ακυϊνάτης (1225-1274 μ.Χ.), που καταπολεμώντας τη θεωρία της διπλής αλήθειας, εξέφρασε τη σχετική άποψη της αρμονίας μεταξύ πίστης και ορθού λόγου που, ενώ διατηρούν ανεξάρτητη θέση και λειτουργία, ταυτόχρονα αλληλοσυμπληρώνονται.

Έτσι η σχολαστική θεολογία της Δύσης ξεκίνησε την προσπάθεια να ερμηνεύσει τα δόγματα με τη λογική σκέψη. Η μέθοδος αυτή χρησιμοποιήθηκε στους κατοπινούς αιώνες πλατιά από τη δυτική θεολογία κυρίως με τις αποδεικτικές ερ-

μηνείες της για την ύπαρξη του Θεού (κοσμολογική-τελλολογική-ιστορική-ηθική), για τη δημιουργία του κόσμου κ.α.

Δυστυχώς η μέθοδος αυτή στα νεότερα χρόνια χρησιμοποιήθηκε με κατάχρηση και από τους ορθόδοξους θεολόγους κατ' απομίμηση της δυτικής θεολογίας, και τα σχολικά βιβλία ήταν, τουλάχιστον ως πριν λίγα χρόνια, προσηλωμένα σ' αυτή τη μέθοδο. Εν πάση περιπτώσει είναι απορίας άξιο πως «υποτάχθηκε» τώρα η θεολογική θεμελίωση στην φιλοσοφική αποδεικτική βεβαιότητα.

Με τη σύντομη αυτή ιστορική αναδρομή που παρέθεσα, προσπάθησα ν' αποδείξω την ιδιότυπη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στη Φιλοσοφία και τη θεολογική σκέψη και κατ' επέκταση στο θρησκευτικό μάθημα. Δεν υπάρχει ούτε απόλυτη ταύτιση, ούτε όμως και αβυσσαλέα διαφορά.

Άλλωστε στην Ορθόδοξη Ανατολή και ιδιαίτερα κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας στην Ελλάδα, αυτή η ιδιότυπη σχέση είναι ολοφάνερη. Όλοι σχεδόν εκείνοι που καλλιέργησαν στα χρόνια αυτά τον ελληνικό στοχασμό και εισήγαγαν το νεότερο φιλοσοφικό προβληματισμό και τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό στην Ελλάδα, ήταν ταυτόχρονα και μεγάλες θεολογικές προσωπικότητες. Από το Διονύσιο επίσκοπο Τρίκκης τον φιλόσοφο (σκυλόσοφο τον είπαν περιπαιχτικά οι εχθροί του), τον Ευγένιο Βούλγαρη, το Νικηφόρο Θεοτόκη, τον Ηλία Μηνιάτη, τον Κύριλλο Λούκαρι, το Βικέντιο Δαμωδό, τους Αδελφούς Λειχούδες (Σωφρόνιο και Ιωαννίκιο) ως τον Ευγένιο τον Αιτωλό, το Νεόφυτο Βάμβα κι ακόμα στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια τον Θεόκλητο Φαρμακίδη και τον Κωνσταντίνο των εξ Οικονόμων, για ν' αναφερθώ στους πιο επιφανείς, παρατηρείται αξιοθαύμαστος συνδυασμός λεπτού φιλοσοφικού στοχασμού αλλά και βαθύτατης θεολογικής σκέψης.

* * *

Ύστερα απ' όσα εξέθεσα νομίζω ότι η Φιλοσοφία στο θρησκευτικό μάθημα δεν μπορεί να παίξει τον ίδιο ρόλο όπως στα άλλα μαθήματα. Η σχέση τους οφείλει να είναι σχέση ίσων αποστάσεων. Η ιστορική αναδρομή, έχω την εντύπωση, απέδειξε ότι όπου αυτό δεν τηρήθηκε ή η θεολογική σκέψη υποτάχθηκε στη φιλοσοφία σχεδόν και παρουσιάστηκε ως μια έκφρασή της, ή η Φιλοσοφία έχασε την αυτονομία της και εξέπεσε σε «θεραπαινίδα» της θεολογικής σκέψης.

Βέβαια, ορισμένες φορές οι διδάσκοντες το μάθημα των Θρησκευτικών στη Β/θμια Εκπαίδευση, για να του προσδώσουν «βαρύτητα» κατά την αντίληψή τους, το παρουσιάζουν με μια πράγματι «ακαταληψία» νομίζοντας ότι έτσι του δίνουν φιλοσοφικό βάθος. Προσωπικά νομίζω ότι είναι λάθος αυτή η τακτική. Εκείνο που χρειάζεται είναι η φιλοσοφική, με τη γενικότερη έννοια του όρου, κατάρτιση του διδάσκοντος, ώστε να μπορεί να κατανοεί και να μην παρεξηγεί τις οποιεσδήποτε —δικαιολογημένες άλλωστε— ανησυχίες των νέων γύρω από τα θεολογικά θέματα. Αλλά με κανένα τρόπο δεν πρέπει να μεταβάλει το μάθημα σε παρακλάδι του φιλοσοφικού μαθήματος.²⁰

Με τον τρόπο αυτό χωρίς να απεμπολείται η φιλοσοφία ως γενικότερος προβληματιστικός στοχασμός στο θρησκευτικό μάθημα, ανάγκη να προσφέρεται καθαρή και απαλλαγμένη από προσωπικές κρίσεις η θρησκευτική αλήθεια και ο μαθητής ανεπηρέαστα να εκτιμήσει την αξία της ή και να την απορρίψει ακόμα.

Άλλωστε δεν πρέπει να διαφεύγει από την προσοχή μας ότι σήμερα το θρησκευτικό μάθημα δεν απευθύνεται σε μαθητές εκ των προτέρων «πιστούς», αλλά στους ανήσυχους έφηβους που έχουν ανάγκη να διαφωτιστούν και να διαφωτιστούν σωστά. Είναι εξάλλου γνωστό ότι οι νέοι τελειώνουν το Λύκειο και δεν έχουν πλήρη και σωστή εικόνα για την πίστη που καλούνται ν' ακολουθήσουν ή και ν' αρνηθούν. Αν μπορέσει ο καθηγητής του μαθήματος να εμπνεύσει αυτή την προσοχή εκ μέρους των μαθητών του για το μάθημα, ανεξάρτητα από τη στάση που θα πάρουν στα όσα αυτό διδάσκει, αυτό τελικά θα είναι το κέρδος. Και εδώ η Φιλοσοφία έχει να παίξει σπουδαιότατο ρόλο. Η φιλοσοφημένη σκέψη δεν απορρίπτει τη θρησκευτικότητα ούτε φθάνει σε ακρότητες. Ο φιλοσοφημένος νους δεν φτάνει στο θρησκευτικό φανατισμό που θεωρεί όσα είναι έξω από το χώρο της πίστης «βέβηλα» και «άχρηστα», ούτε όμως και παραδίνεται στην αφιλοσόφητη υπεροψία που απορρίπτει με βδελυγμία κάθε θρησκευτική και χριστιανική αντίληψη.²¹

Δεν ξέρω πόσο είναι όντως ελεύθεροι και φιλόσοφοι, όσοι πεισματικά αρνούνται να μελετήσουν τουλάχιστον το φαινόμενο της θρησκείας και ν' αντιμετωπίσουν τη θεολογική σκέψη. Ο γενικότερος παιδευτικός ρόλος της Φιλοσοφίας θα φανεί και στην προκείμενη περίπτωση. Γιατί αν η Φιλοσοφία κάνει μια ευρύτερη θεώρηση του κόσμου, μέσα στο πλαίσιο αυτό της θεώρησής της θα πρέπει να συμπεριλάβει και το θρησκευτικό γίνεσθαι. Ο φιλοσοφικός νους προσεγγίζει ανετότερα το θρησκευτικό ιδεώδες. Και σε τελική ανάλυση το πρόβλημα του Θεού, που είναι και το κεντρικό σημείο αναφοράς όλου του θρησκευτικού μαθήματος, δεν είναι πρόβλημα που λύνεται ούτε από την επιστημονική διερεύνηση, ούτε με την αποδεικτική λογική σκέψη. Αυτό το κατανοούν όσοι διακατέχονται από γνήσια φιλοσοφική διάθεση και δεν εθελουφλούν από κοσμοθεωριακή σκοπιμότητα. Στο σημείο αυτό θα παρέπεμπα στην αντιμετώπιση του προβλήματος που γίνεται στη συγγραφή του Άγγλου P. Davies «Θεός και μοντέρνα Φυσική», που παρά τη γνωστή κοσμοθεωριακή του τοποθέτηση, ο συγγραφέας στο τέλος της έρευνάς του αυτής καταλήγει: «θα ήταν απερισκεψία να πούμε ότι πολλές παραδοσιακές θρησκευτικές ιδέες για το Θεό, τον άνθρωπο και τη φύση του Σύμπαντος, σαρώθηκαν από τη μοντέρνα φυσική»²².

* * *

Θα ήταν πράγματι απερισκεψία να ισχυριστούμε ότι στις κοσμογονικές ιδεολογικές ανακατατάξεις των ημερών μας, και όχι μόνον, η θεολογική σκέψη και η σύγχρονη φιλοσοφική θεώρηση του κόσμου μπορεί ν' αγνοούν η μια την άλλη. Κανείς δεν μπορεί να περιορίσει την ανθρώπινη διανοητική δύναμη και την κίνηση ελευθερίας του πνεύματος, που εκφράζει κάθε φιλοσοφική προσπάθεια. Εξάλλου και η θεολογική σκέψη μέσα στο πέρασμα των αιώνων αποδείχτηκε ισχυρή και αυτόνομη. Ας συνεχίσουν λοιπόν το δρόμο τους φιλοσοφία και θεολογική σκέψη σεβόμενες η μια την άλλη. Συμπλέουν και συμπορεύονται και η κάθε μια έχει «ίδιον λόγον» ύπαρξης.

Όσο γι' αυτούς που διδάσκουν τα μαθήματα αυτά στους δίσεχτους χρόνους της αμφισβήτησης και της απελπισίας, ας οπλιστούν με κατάρτιση και επίγνωση της προσφοράς τους. Οι καιροί μας είναι καιροί πολυφωνίας κι όσο πληθαίνουν οι

απόψεις τόσο και απελευθερώνεται ο κόσμος από το πλέγμα μονοδιάστατων ερμηνειών.

Σ' αυτήν την απελευθέρωση του κόσμου και του ατόμου μπορούν να συμβάλουν αποφασιστικά και η Φιλοσοφία και η θεολογική σκέψη, η κάθε μια με την έκφρασή της και με το κύρος της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η εργασία αυτή αποτελεί εισήγηση στην εκδήλωση που οργάνωσε η ΕΚΔΕΦ (Ένωση Καθηγητών για την Προαγωγή της Φιλοσοφίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση) στις 21-3-1991 στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων με θέμα: «Φιλοσοφία και Θρησκευτικό μάθημα στη Β/θμια Εκπαίδευση».
2. Πλάτωνος: Θεαίτητος 155 Δ.
3. Οδηγίες για τη διδακτέα ύλη και διδασκαλία των μαθημάτων στο Λύκειο, Τεύχος Α' σ. 95.
4. Στη Β' Λυκείου γίνεται εκτενής παράθεση και όλων των άλλων Θρησκειών κι έτσι δίδεται η ευκαιρία στο μαθητή να τις αντιπαραβάλλει με το Χριστιανισμό.
5. Οδηγίες για τη διδακτέα ύλη... στο Λύκειο, Τεύχος Γ' σ. 12.
6. Βλ. ό.π. σ. 13.
7. «Έρχου καὶ ἴδε» Φίλιππος προς Ναθαναήλ, Ιω. α', 46 — «Φέρε τὸν δάκτυλόν σου ὧδε... καὶ βάλε εἰς τὴν πλευράν μου» Χριστός προς Θωμά, Ιω. κ', 27.
8. Α' Κορ. α' 18-25.
9. Βλ. ό.π. η', 1.
10. Κολοσ. β', 8.
11. Κατά Ιωάννην α', 1.
12. Βλ. Σπ. Γ. Μοσχονά: «Ο φιλοσοφικός στοχασμός εις τὴν Χριστιανικὴν παράδοσιν», Αθήναι, 1968 σ. 14 και εξής.
13. Βλ. Κλημ. Αλεξανδρέως «Στρωματεῖς» Α, 5, έκδ. Αποστολ. Διακονίας, Τόμ. 7, σ. 245.
14. Βλ. ό.π. «Στρωμ. Στ', 17, τόμ. 8, σ. 238.
15. Βλ. Μ. Βασιλείου: «Πρός νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ἀφελοῖντο λόγων» Migne E.Π. 29.
16. Migne E.Π. 46 σ. 508.
17. Βλ. ό.π. E.Π. 37 σ. 757.
18. Βλ. Σπ. Γ. Μοσχονά: «Ο φιλοσοφικός στοχασμός κ.τ.λ...» σ. 28.
19. Βλ. P. Davies «Θεός και μοντέρνα φυσική», πρόλογος Ε. Μπιτσάκη, σ. 13.
20. Αναφέρομαι στο θρησκευτικό μάθημα που διδάσκεται κυρίως στη Β' Λυκείου, όπου αναλύεται η χριστιανική δογματική διδασκαλία, και στην Γ' Λυκείου όπου αναλύονται θέματα Χριστιανικής Ηθικής.
21. Υπάρχουν δυστυχώς αρκετοί και στις μέρες μας που φτάνουν σε τέτοιες υπερβολές, που αρνούνται π.χ. να προσδιορίσουν τη χρονολογία από το όνομα του Χριστού και αντί γι' αυτό λένε και γράφουν: τον 3ον αιώνα πριν από την εποχή μας για να μην πουν προ Χριστού! (Βλ. F. Braudel - G. Duby κ.α. «Η Μεσόγειος» τόμ. β', μτφρ. Κ. Αντύπα, εκδόσεις «Αλεξάνδρεια»).
22. Βλ. P. Davies ό.π. σ. 369, εκδόσεις «Κάτοπτρον».